

مرکز مدیریت حوزه علمیه خراسان

مدرسه علمیه عالی نواب

پایان نامه سطح سه

رشته تخصصی کلام اسلامی

عنوان:

تأثیر فعل در رزق انسان

استاد راهنما:

حجت الاسلام والمسلمین سید مجید میردامادی

استاد مشاور:

دکتر علیرضا کهنسال

تدوین و نگارش:

ابوالفضل طاهری اطهر

سال تحصیلی

تابستان ۱۴۰۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به:

*****

تقدیم به تمام مشعل داران هدایت و روشنگری به ویژه امام زمان او که مظهر عدل الهی در بین خلایق است، تقدیم به او که درخت تنومند اسلام، بر صلابت آسمانی دستانش تکیه زده است و ریشه در مردانگی او دارد. جز باایمان به ولایت و امید به ظهورش، هیچ راهی حقیقتاً روشن نمی گردد و هیچ نوری در دل نمی تابد هیچ دری به روی او بسته نیست هر چند به ظاهر از دیدگان خلایق پنهان است اما به فیض وجود اوست که زمین و کائنات در سکون و آرامش هستند، همچنان که هر قلب طالب حقی، هر قدر هم که سایه کفر بر او سنگین شده باشد، با عشق امید به فرج و ظهور دولت حق به دست او آرام می گیرد.

*****

سپاسگزاری:

به مقتضی «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعِمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ»^۱ از تمام کسانی که با اطاعت از خدای حکیم و عادل و به حکم این که در رشد و تعالی فرهنگ حقیقی اسلامی تلاش کنند، به ویژه اساتید محترم، **حجت الاسلام والمسلمین دکتر سید مجید میردامادی و دکتر علیرضا کهنسال** و سایر اساتید و همراهانی که دلسوزانه این جانب را در رسیدن به پاسخ بسیاری از سؤالات و تدوین این پایان نامه یاری رساندند، تقدیر و تشکر می نمایم. همچنین سپاسگزارم از **مادر عزیزم** که موی سرش در راه سعادت من سفید شد و الفبای زندگی را به من آموخت تا در این مرحله خود را بیابم و در نهایت سپاس فراوان دارم از **همسر بزرگوارم** که گرمای امیدبخش وجودش در سردترین لحظات بهترین پشتیبانم بود و مشکلات مسیر را برایم سهل نمود و محیطی سرشار از امنیت و آرامش برایم مهیا نمود.

---

۱. حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشّیعه، ج ۱۶، ص ۳۱۳.

چکیده

آگاهی از ماهیت رزق و روزی انسان و این که تأثیر افعال انسان بر کیفیت و کمیت رزق و روزی به چه صورت هست، از دیرباز به عنوان یکی از دغدغه‌های اصلی انسان‌ها بوده و در آیات و روایات جلوه‌ای ویژه داشته است. مسئله اساسی تحقیق این است که افعال انسان چه تأثیری بر کیفیت و کمیت رزق وی دارد؛ در منابع نقلی اعم از آیات و روایات، با تعابیر مختلف به این موضوع اشاره و پرداخته شده است. ضرورت تحقیق از این باب است که تبیین صحیح از زندگی دنیوی و اخروی، حل بسیاری از شبهات در مورد عدالت الهی و ... در گرو تبیین و تعیین نحوه تأثیر افعال انسان در چگونگی رزق خویش است، از این رو باید این نحوه تأثیر مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. از نظر آیات و روایات افعال جوارحی و جوانحی انسان تأثیر مستقیمی در رزق انسان دارد. این پژوهش به روش توصیفی تحلیلی با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و استفاده از منابع دیجیتال انجام گردیده است. یافته‌های پژوهش حکایت از این دارد که افعال جوارحی و جوانحی انسان در جلب و افزایش و همچنین در کاهش و قطع رزق دنیوی و عروض عذاب اخروی انسان، به نحو مقتضی تأثیرگذار هستند.

کلید واژها: رازقیت حق تعالی، رزق، انسان، فعل، اقتضاء.

فهرست مطالب

.....	مقدمه پژوهش
.....	تبیین موضوع
.....	سؤال اصلی
.....	سوالات فرعی
.....	فرضیه‌ها
.....	پیشینه‌ی تحقیق
.....	ضرورت تحقیق
.....	اهداف و کاربردهای تحقیق
.....	روش انجام تحقیق
.....	ساختار تحقیق

بخش اول: مبادی و پیش فرض‌ها

.....	فصل اول: مفهوم شناسی
.....	..... ۱-۱-۱-۱ فعل
.....	..... ۱-۱-۱-۱-۱ معنای لغوی
.....	..... ۲-۱-۱-۱-۱ معنای اصطلاحی
.....	..... ۳-۱-۱-۱-۱ تفاوت فعل و عمل
.....	..... ۲-۱-۱-۱ انسان
.....	..... ۱-۲-۱-۱-۱ معنای لغوی
.....	..... ۲-۲-۱-۱-۱ معنای اصطلاحی
.....	..... ۳-۱-۱-۱ نفس
.....	..... ۱-۳-۱-۱-۱ معنای لغوی
.....	..... ۲-۳-۱-۱-۱ معنای اصطلاحی
.....	..... ۱-۲-۳-۱-۱-۱ معنای اصطلاحی عام

.....	۱-۱-۳-۲- معنای اصطلاحی خاص
.....	۱-۱-۴- رزق
.....	۱-۱-۴-۱- معنای لغوی
.....	۱-۱-۴-۲- معنای اصطلاحی
.....	۱-۱-۴-۳- تفاوت رزق با مفاهیم نزدیک به آن
.....	۱-۱-۴-۴- رابطه رزق و ملک و پاداش
.....	۱-۱-۴-۵- اقسام رزق
.....	۱-۱-۴-۵-۱- رزق دنیوی
.....	۱-۱-۴-۵-۱-۱- رزق دنیوی مادی
.....	۱-۱-۴-۵-۲- رزق دنیوی معنوی
.....	۱-۱-۴-۵-۲-۱- رزق اخروی
.....	۱-۱-۴-۵-۲-۱-۱- رزق اخروی مادی
.....	۱-۱-۴-۵-۲-۱-۱- رزق اخروی معنوی
.....	۱-۱-۵- مقتضی
.....	۱-۱-۵-۱- معنای لغوی
.....	۱-۱-۵-۲- معنای اصطلاحی
.....	۱-۱-۵-۳- تفاوت علت و مقتضی
.....	۱-۱-۶- خلاصه فصل
.....	فصل دوم: حقیقت رازقیت حق تعالی
.....	۱-۲-۱- جایگاه رزق در میان اسماء و صفات الهی
.....	۱-۲-۲- حقیقت رزق
.....	۱-۲-۳- ادله رازقیت الهی
.....	۱-۲-۳-۱- آیات دال بر رازقیت الهی
.....	۱-۲-۳-۲- روایات دال بر رازقیت الهی
.....	۱-۲-۳-۳- ادله عقلی دال بر رازقیت الهی
.....	۱-۲-۴- خلاصه فصل
.....	فصل سوم: نفس انسانی، شئون و افعال آن
.....	۱-۳-۱- براهین اثبات نفس

- ..... ۲-۳-۱-۱- برهان مبدأ آثار
- ..... ۲-۳-۱-۲- برهان انسان معلق در فضا
- ..... ۲-۳-۱-۳- برهان استمرار دوام
- ..... ۱-۳-۲- براهین اثبات تجرد نفس
- ..... ۱-۳-۲-۱- علم حضوری نفس به ذات خود
- ..... ۱-۳-۲-۲- کثرت تعلقات موجب ضعف قوه عاقله نمی گردد
- ..... ۱-۳-۲-۳- مجرد بودن مفاهیم کلی
- ..... ۱-۳-۲-۴- بی‌نیازی نفس از بدن
- ..... ۱-۳-۳- قوا و مراتب داشتن نفس
- ..... ۱-۳-۴- افعال نفس
- ..... ۱-۳-۴-۱- افعال غیرارادی نفس
- ..... ۱-۳-۴-۱-۱- افعال نباتی نفس
- ..... ۱-۳-۴-۱-۱-۱- قوه غاذیه (قوه تغذی، غذاده)
- ..... ۱-۳-۴-۱-۱-۲- قوه نامیه (منمیه، بالشد، مریه)
- ..... ۱-۳-۴-۱-۱-۳- قوه مولده (زایش ده)
- ..... ۱-۳-۴-۱-۲- افعال حیوانی نفس
- ..... ۱-۳-۴-۱-۲-۱- قوای مدرکه
- ..... ۱-۳-۴-۱-۲-۲- قوای محرکه
- ..... ۱-۳-۴-۲- افعال ارادی نفس
- ..... ۱-۳-۴-۲-۱- نوع فاعلیت انسان نسبت به افعال ارادی
- ..... ۱-۳-۴-۲-۲- مبادی افعال ارادی انسان
- ..... ۲-۲-۱- خلاصه فصل

بخش دوم: تبیین فرضیه‌های تحقیق

..... مقدمه

..... فصل اول: اقتضائیت فعل انسان در افزایش رزق

..... گفتار اول: اقتضائیت فعل جوارحی و خارجی در افزایش رزق

..... ۲-۱-۱-۱- استغفار و افزایش رزق

..... ۲-۱-۱-۲- استغفار و افزایش رزق دنیوی

- ..... ۲-۱-۱-۱-۲- استغفار و افزایش رزق اخروی
- ..... ۲-۱-۱-۲- راست گویی و افزایش رزق
- ..... ۱-۲-۱-۱-۲- راست گویی و افزایش رزق دنیوی
- ..... ۲-۲-۱-۱-۲- راست گویی و افزایش رزق اخروی
- ..... ۳-۱-۱-۲- وفای به عهد و افزایش رزق
- ..... ۱-۳-۱-۱-۲- وفای به عهد و افزایش رزق دنیوی
- ..... ۲-۳-۱-۱-۲- وفای به عهد و افزایش رزق اخروی
- ..... ۴-۱-۱-۲- ازدواج و افزایش رزق
- ..... ۱-۴-۱-۱-۲- ازدواج و افزایش رزق دنیوی
- ..... ۲-۴-۱-۱-۲- ازدواج و افزایش رزق اخروی
- ..... ۵-۱-۱-۲- قرض دادن و افزایش رزق
- ..... ۱-۵-۱-۱-۲- قرض دادن و افزایش رزق دنیوی
- ..... ۱-۵-۱-۱-۲- قرض دادن و افزایش رزق اخروی

..... گفتار دوم: اقتضائیت فعل جوانحی و قلبی در افزایش رزق

- ..... ۱-۲-۱-۲- ایمان و افزایش رزق
- ..... ۱-۱-۲-۱-۲- ایمان و افزایش رزق دنیوی
- ..... ۲-۱-۲-۱-۲- ایمان و افزایش رزق اخروی
- ..... ۲-۲-۱-۲- تقوا و افزایش رزق
- ..... ۱-۲-۲-۱-۲- تقوا و افزایش رزق دنیوی
- ..... ۲-۲-۲-۱-۲- تقوا و افزایش رزق اخروی
- ..... ۳-۲-۱-۲- شکر و افزایش رزق
- ..... ۱-۳-۲-۱-۲- شکروافزایش رزق دنیوی
- ..... ۲-۳-۲-۱-۲- شکروافزایش رزق اخروی
- ..... ۳-۱-۲- خلاصه فصل اول

..... فصل دوم: اقتضائیت فعل انسان در کاهش یا قطع رزق دنیوی و عروض عذاب اخروی

..... گفتار اول: اقتضائیت فعل جوارحی و خارجی در کاهش یا قطع رزق دنیوی و عروض عذاب اخروی

- ..... ۱-۱-۲-۲- دروغگویی و کاهش یا قطع رزق دنیوی و عروض عذاب اخروی
- ..... ۱-۱-۱-۲-۲- دروغگویی و کاهش یا قطع رزق دنیوی
- ..... ۱-۱-۱-۲-۲- دروغگویی و عروض عذاب اخروی

..... ۲-۱-۲-۲- تنبلی و کاهش یا قطع رزق دنیوی و عروض عذاب اخروی

..... ۲-۱-۲-۱-۲- تنبلی و کاهش یا قطع رزق دنیوی

..... ۲-۲-۱-۲-۲- تنبلی و عروض عذاب اخروی

..... ۲-۱-۲-۳- ظلم و کاهش یا قطع رزق دنیوی و عروض عذاب اخروی

..... ۲-۱-۲-۱-۳- ظلم و کاهش یا قطع رزق دنیوی

..... ۲-۱-۲-۲-۳- ظلم و عروض عذاب اخروی

..... گفتار دوم: اقتضائیت فعل جوانحی و قلبی در کاهش یا قطع رزق دنیوی و عروض عذاب اخروی

..... ۲-۲-۱-۱- فراموشی خدا و قطع یا کاهش رزق دنیوی و عروض عذاب اخروی

..... ۲-۲-۱-۱- فراموشی خدا و قطع یا کاهش رزق دنیوی

..... ۲-۲-۱-۲- فراموشی خدا و عروض عذاب اخروی

..... ۲-۲-۲-۲- بخل و قطع یا کاهش رزق دنیوی و عروض عذاب اخروی

..... ۲-۲-۲-۱- بخل و قطع یا کاهش رزق دنیوی

..... ۲-۲-۲-۲- بخل و عروض عذاب اخروی

..... ۲-۲-۳- خلاصه فصل

..... نتیجه گیری

..... چند پیشنهاد

..... منابع و مأخذ

..... الف) منابع فارسی

..... ب) منابع عربی

..... ج) پایانه‌ها

..... د) پایگاه‌های اینترنتی

مقدمه پژوهش

تبیین موضوع

یکی از مسائل مهم و اساسی که در مکتب اسلام مورد توجه و اهتمام خاص قرار داشته، گره زدن افزایش و کاهش یا قطع رزق و روزی دنیوی و عروض عذاب اخروی با افعال انسان است. بر اساس آنچه در منابع اسلامی وارد شده می‌توان رابطه‌ای متقن و دقیقی بین افعال انسان و افزایش و کاهش یا قطع رزق دنیوی و عروض عذاب اخروی مشاهده کرد. در واقع می‌توان این چنین بیان کرد که باورها و ارزش‌های دینی و همچنین جهان‌بینی و اعتقادات مذهبی و رفتارهایی که افراد در تعاملات فردی و اجتماعی از خود نشان می‌دهند، نقش تعیین‌کننده‌ای در افزایش و کاهش یا قطع رزق و روزی دنیوی و اخروی انسان بر عهده دارد. بسیاری از رفتارهای فردی و اجتماعی که انسان از خود نشان می‌دهد، زمینه‌ساز و تأثیرگذار در افزایش و کاهش یا قطع رزق و روزی دنیوی و عروض عذاب اخروی هست. از آنجا که مکتب اسلام تنها در بعد مادی و دنیوی افراد خلاصه نشده و به حیات اخروی و ابدی افراد نیز اهتمام خاص و ویژه داشته، الگوها و شاخص‌های دینی را در پیش روی انسان قرار می‌دهد که پیروی از این الگو و مؤلفه‌ها می‌تواند سود و رضایتمندی زیادی، حتی در حیات ابدی، روزی و قسمت انسان نماید. این تحقیق سعی دارد در دو بخش به‌طور مبسوط و مفصل به این سؤال پاسخ دهد که انسان چگونه می‌تواند در زندگی با رعایت این قوانین دینی به افزایش رزق و روزی دنیوی و اخروی دست یابد؟ رزق و روزی که هم شامل نعمت‌های مادی و دنیوی می‌شود و هم شامل نعمت‌های ارزشمند اخروی، در واقع این تحقیق می‌کوشد با بررسی تعداد محدودی از افعال جوارحی و جوانحی انسان، تأثیر آن‌ها را در افزایش و کاهش یا قطع رزق و روزی دنیوی و عروض عذاب اخروی که به نحو مقتضی هست نه به نحو علت تامه؛ مورد بررسی قرار دهد.

سؤال اصلی

۱. فعل انسان چه تأثیری در رزق وی دارد؟

سؤالات فرعی

۱. آیا تأثیر فعل انسان در افزایش رزق به نحو مقتضی یا علت تامه است؟

۲. آیا تأثیر فعل انسان در کاهش رزق به نحو مقتضی یا علت تامه است؟

فرضیه‌ها

فرضیه ۱. فعل انسان به نحو مقتضی در افزایش رزق مؤثر است.

فرضیه ۲. فعل انسان به نحو مقتضی در کاهش رزق مؤثر است.

پیشینه‌ی تحقیق

در رابطه‌ی با تأثیر فعل و رزق کتب و پایان‌نامه‌های مختلفی به رشته‌ی تحریر درآمده است که به چند منبع مهم که مرتبط با موضوع است، اشاره می‌شود.

۱. کتاب «وسعت رزق و روزی» تألیف محمد کلباسی که توسط آقای مرتضی نجفی ترجمه شده است. این کتاب بیشتر جنبه جمع‌آوری و نقل روایاتی است که با رزق و روزی ارتباط دارند.

۲. مهدی عزیزان در کتاب «راز رزق» به عوامل و شاخص‌های افزایش و کاهش رزق و روزی پرداخته است. هرچند که این تحقیق در نوع خود قابل تقدیر است، ولی باین حال، در آن مباحث مستقل و جامع‌ای در خصوص اصول و مبانی بحث مطرح نشده است.

۳. محمد ری شهری، در کتاب «توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث» در دو جلد مباحث فراوانی را حول توسعه اقتصادی از منظر قرآن و حدیث مطرح کرده است، این کتاب نیز در معرفی عوامل و موانع رزق و روزی تنها به ذکر روایات پرداخته و از بررسی و تحلیلی پیرامون آن‌ها خالی است.

۴. همچنین محمدی ری شهری، در کتاب «خیروبرکت از نگاه قرآن و حدیث»، بیشتر جنبه گردآوری و نقل روایات را مورد توجه قرار داده است.

۵. محمدعلی قاسمی در کتاب «گشایش روزی»، آنچه در این کتاب نیز همانند کتب قبلی قابل توجه است این است که در این کتاب نیز بیشتر جنبه گردآوری روایات مورد توجه بوده است که به گونه‌ای با رزق و

روزی ارتباط دارند، ولی توضیح و تحلیل و بررسی مطالب مرتبط با آن روایات مورد توجه قرار نگرفته است.

۶. پایان نامه چستی «عوامل برکت و راه‌های کسب آن در قرآن کریم»، توسط مرادعلی شور گشتی، در مؤسسه امام خمینی (ره) دفاع شده است. از جمله مباحث مطرح شده در این پژوهش را می‌توان استغفار، شکرگزاری برای خداوند، احسان، انفاق در راه خدا و قرض دادن در راه خدا برشمرد. در این پایان نامه فقط به بیان آیات و روایات در این زمینه پرداخته شده و تحلیلی صورت نگرفته است.

در کتب دینی اعم از کلامی و تفسیری و همچنین مجلات و سایت‌های اینترنتی و... در مورد این موضوع و موارد شبیه به آن به صورت مصداقی مطالبی پراکنده و تدوین ناقص وجود دارد، اما در موضوع مزبور تحقیق مستقل مسئله محورانه به انجام نرسیده است.

ضرورت تحقیق

موضوع مزبور مسئله‌ای پژوهشی درباره افعال انسان‌ها است و به باورهای دینی مسلمانان ارتباط دارد و نتیجه تحقیق می‌تواند تأثیر نظری و عملی در صلاح و سداد فردی و اجتماعی داشته باشد؛ و با توجه به اینکه این تحقیق تکیه بر شناخت افعال و تأثیر آن در رزق دارد و بسیاری از شبهات با آن حل می‌شود ضرورت پرداختن به این مسئله را دوچندان می‌کند.

اهداف و کاربردهای تحقیق

این تحقیق از یک طرف به تبیین مبانی، اصول و شاخصه‌های تأثیرگذار در افزایش رزق و روزی می‌پردازد و از طرف دیگر موانع و آسیب‌های پیش روی افزایش رزق و روزی را مرود بررسی قرار داده است. مشخص شدن این معارف نظری خود می‌تواند قدمی مهم و ضروری در جهت کاربردی و نهادینه کردن اخلاق در تمامی فعالیت‌های فردی، اجتماعی باشد، معارفی که کمک شایانی به بهبود و اصلاح رفتارهای فردی و اجتماعی افراد داشته و از طرفی ارتباط تنگاتنگ با وضعیت معیشتی و معنوی افراد دارد.

روش انجام تحقیق

روش انجام تحقیق، توصیفی و تحلیلی با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و استفاده از منابع دیجیتال است.

ساختار تحقیق

این تحقیق از دو بخش تشکیل شده است؛ در ذیل بخش اول سه فصل آمده است، در فصل اول مفاهیم اساسی تحقیق، تعریف (لغوی و اصطلاحی) بیان شده است و در فصل دوم حقیقت رازقیت حق تعالی مورد بحث هست و در فصل سوم نفس انسانی، شئون و افعال آن مورد بررسی قرار گرفته است. بخش دوم که مباحث اصلی تحقیق است از دو فصل تشکیل شده است: در فصل اول، تأثیر فعل در جلب و افزایش رزق انسان مورد بحث واقع شده است که این فصل شامل دو گفتار هست، در گفتار اول تأثیر فعل جوارحی و خارجی در جلب و افزایش رزق انسان بیان شده است و در گفتار دوم نیز تأثیر فعل جوانحی و قلبی در جلب و افزایش رزق انسان بیان شده است و این تأثیر به نحو اقتضاء هست، در فصل دوم، اجمالاً آنچه بیان شده است این است که برخی افعال انسان مؤثر در قطع و کاهش رزق او هستند که این فصل نیز شامل دو گفتار هست؛ در گفتار اول تأثیر فعل جوارحی و خارجی در قطع و کاهش رزق انسان بیان شده است و در گفتار دوم نیز تأثیر فعل جوانحی و قلبی در قطع و کاهش رزق انسان بیان شده است و این تأثیر به نحو اقتضاء هست و این تأثیر نیز به نحو اقتضاء است، یعنی برخی افعال انسان، موجب کاهش رزق او هستند و در نهایت این تحقیق بایان نتیجه و فهرست منابع به پایان رسیده است.

بخش اول: مبادی و پیش فرض‌ها

از آنجا که موضوع تحقیق رابطه فعل و رزق انسان هست؛ ضروری است قبل از بیان بخش تبیین فرضیه‌ها مطالبی که در تنقیح بحث ضرورت دارد، به صورت مقدماتی بیاوریم. این بخش شامل سه فصل است؛ آنچه در فصل اول مورد بررسی قرار می‌گیرد، مفاهیمی است که در تبیین عنوان موضوع مدخلیت دارد؛ در فصل دوم حقیقت رازقیت حق تعالی مورد بررسی قرار می‌گیرد و در نهایت در فصل سوم به بررسی نفس انسانی، شئون و افعال آن می‌پردازیم.

فصل اول: مفهوم شناسی

از آنجاکه تبیین مسئله تحقیق در گرو بیان مفاهیمی است که در مسئله تحقیق مدخلیت دارد و مسأله پژوهشی ما تأثیر فعل در رزق انسان است؛ لازم است مفاهیمی چون فعل، رزق، انسان، نفس و مقتضی را بیان کنیم.

۱-۱-۱-۱- فعل

با توجه به این که موضوع اصلی پژوهش در مورد رابطه فعل و رزق انسان هست ضروری است به توضیح و تفسیر این واژه و مطالب مرتبط با آن نیز اشاره کنیم.

۱-۱-۱-۱-۱- معنای لغوی

در برخی تعابیر فعل عبارت است از تأثیری که از طرف یک مؤثر باشد و اعم از این هست که این تأثیر به نیکی باشد یا غیر نیکی، همراه با علم باشد یا بدون علم، با قصد باشد یا بدون قصد، از سوی حیوان باشد و یا انسان و یا جمادات.^۲

در کتاب التحقیق این گونه تعریف شده است:

«فعل فی نفسه به معنای ایجاد عمل هست، متصف به مدح و ذم نمی شود و اتصافش به مدح و ذم تابع خصوصیت

متعلق آن که عمل خارجی هست، هست.»^۳

۱-۱-۱-۲- معنای اصطلاحی

در اصطلاح نحو فعل همان کلمه هست و این کلمه صوتی هست که بر توافق^۴ و بر انجام کاری در یکی از سه زمان (گذشته، حال و آینده) دلالت می کند.^۵ در برخی تعابیر فعل در معنی فعل در برابر قوه و فعل در برابر انفعال بکار رفته است.^۶

^۲ راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ مفردات الفاظ القرآن، ص ۶۷.

^۳ مصطفوی، حسن؛ التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۹، ص ۱۲۶.

^۴ جبر، فرید؛ موسوعه مصطلحات علم المنطق عند العرب، ص ۶۰۴.

^۵ دقر، عبد الغنی؛ معجم القواعد العربیة فی النحو و التصریف، ج ۱، ص ۳۲۸.

^۶ سبزواری، ملاهادی؛ شرح غرر الفوائد، ص ۱۸۶ و ۵۸۶.

صاحب کتاب شریف نه‌ایه الحکمه در تعریف فعلی که در مقابل قوه است می‌فرماید: وجودشی در خارج به‌گونه‌ای که آثار مطلوب بر آن مترتب گردد گفته می‌شود وجودش بالفعل است^۷ و همچنین در تعریف فعلی که در برابر انفعال است این‌گونه فرموده‌اند: به هرگونه اثر از مؤثر اعم از این که از جماد، نبات، حیوان و انسان صادر شود فعل اطلاق می‌شود و آثاری همچون سنگینی سنگ، روان بودن آب را از جمله افعال جسم، رشد و تغذیه و نمو را از افعال نباتات و سایر جانوران هست.^۸

در تعبیری دیگر نیز فعل را این‌گونه تعریف کرده‌اند: فعل هیئتی در چیزی است که در چیزی دیگر اثر می‌گذارد. فعل به‌طور معمول به معنی مؤثر بودن شیء در شیء دیگر می‌باشد و همچنین به هر کاری، چه ارادی و چه غیرارادی که انسان به آن اقدام کند فعل می‌گویند.^۹

فعل صدور امری است که از موجودی دارای شعور و اراده سر می‌زند که این اراده به‌طور آگاهانه هست.^{۱۰}

۱-۱-۳- تفاوت فعل و عمل

فعل با واژه عمل از لحاظ معنایی تفاوت دارد، از این‌رو ضروری است که به بیان آن بپردازیم:

۱- عمل به کاری گفته می‌شود که از روی عقل و اندیشه باشد. از این‌رو قرین علم قرار می‌گیرد، لکن فعل اعم هست.^{۱۱}

۲- عمل به معنای ایجاد اثر در چیزی است و فعل یعنی آنچه ایجاد شده است.^{۱۲}

^۷ طباطبایی، محمد حسین؛ نه‌ایه الحکمه، ص ۱۳۵.

^۸ طباطبایی، محمد حسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲۰، ص ۱۶۳.

^۹ صلیبا، جمیل؛ فرهنگ فلسفی، ص ۴۹۹.

^{۱۰} حسنی، ابوالحسن؛ مفهوم فعل در کلام و فلسفه، ص ۲۰۰.

^{۱۱} شرتونی، سعید؛ اقرب الموارد فی الفصح العربی والشوارد، ص ۱۳۵.

^{۱۲} عسکری، حسن بن عبد‌الله؛ الفروق فی اللغه، ص ۱۲۷.

۳- عمل درباره انسان بیشتر صدق می‌کند و به ندرت برای غیر انسان کاربرد دارد.^{۱۳}

۴- در عمل حالات باطنی لحاظ می‌شود اما فعل گاهی به صورت سرزده انجام می‌پذیرد.^{۱۴}

۵- عمل ظهور خارجی همان فعل است و تا موقعی که در خارج واقع نشود فعل نامیده نمی‌شود.^{۱۵}

۶- فعل لفظ عامی است که می‌تواند همراه با قصد صورت گیرد یا نگیرد، ایجاد صورت گیرد یا نگیرد،

همراه با علم باشد یا نباشد، از انسان و یا غیر انسان صادر شود به خلاف عمل.^{۱۶}

۱-۲-۱- انسان

با توجه به این که موضوع اصلی پژوهش در مورد رابطه فعل و رزق انسان هست ضروری است به توضیح و

تفسیر این واژه و مطالب مرتبط با آن نیز اشاره کنیم.

۱-۲-۱-۱- معنای لغوی

در مورد اصل کلمه انسان گفته‌اند که از انسیان بوده و بر وزن افعالان هست و چون عهدی که با خدا نموده را

فراموش کرده، نام انسان بر آن نهاده‌اند.^{۱۷}

برخی از علمای اهل لغت معتقدند که انس دارای دو معنای حقیقی هست، یکی از معانی حقیقی آن ظاهر

نمایان شدن چیزی و معنای دیگر آن چیزی که با طریق توحش مخالف باشد.^{۱۸}

در برخی تعابیر انسان این گونه تعریف شده است:

انسان اسم جنسی است که بر مذکر، مؤنث، واحد و جمع واقع می‌شود.^{۱۹}

^{۱۳} مصطفوی، حسن؛ **التحقیق فی کلمات القرآن**، ج ۸، ص ۲۲۵.

^{۱۴} همو، ج ۸، ص ۱۵۰.

^{۱۵} همان، «فالعامل: ما یکون واقعا فی الخارج من الفعل»

^{۱۶} کبیر مدنی، سید علیخان؛ **ریاض السالکین**، ج ۱، ص ۳۷۲

^{۱۷} راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ **مفردات الفاظ القرآن**، ص ۵۳.

^{۱۸} ابن فارس، احمد؛ **معجم مقاییس اللغة**، ج ۱، ص ۱۴۵.

^{۱۹} فیومی، احمد بن محمد؛ **مصباح المنیر للفیومی**، ص ۲۶.

در مورد این که واژه انسان از چه ریشه‌ای مشتق شده اختلاف نظر وجود دارد؛ بصریون معتقدند؛ کلمه انسان بر وزن فعلان از ریشه انس گرفته شده است. کوفیون عقیده دارند؛ که واژه انسان از نسیان گرفته شده و همزه آن جزء اصلی کلمه هست.^{۲۰}

صاحب کتاب شریف التحقیق نیز می‌نویسد:

«انسان اصل آن انس هست و اسم جنس هست که الف و نون به آن اضافه شده پس دلالت بر تشخص و خصوصیت زائد می‌کند.»^{۲۱}

۱-۱-۲-۲- معنای اصطلاحی

تعریف رایج انسان این هست که انسان حیوان ناطق هست که این تعریف، از تعریف انسان در منطق گرفته شده است.^{۲۲}

در برخی کتب منطقی بیان شده: «همانا مردم انسان گردیدند چون ناطق هستند».^{۲۳}

اما آیت‌الله جوادی آملی در کتاب تفسیر انسان به انسان تعریفی نو را با نگاهی قرآنی از انسان ارائه می‌دهد و انسان را حی متأله معرفی می‌کند.^{۲۴}

ایشان با قید حی به جنس انسان اشاره می‌کند که جامع حیات گیاهی و حیوانی و انسانی هست و با قید متأله اشاره به حد انسان دارد که مبین خداخواهی مربوط به خداشناسی و ذوب شدن در الوهیت الهی است^{۲۵}

---

^{۲۰} همان، ص ۲۷.

^{۲۱} مصطفوی، حسن؛ التحقیق فی کلمات القرآن، ج ۱، ص ۱۷۶.

^{۲۲} جرجانی، میر سید شریف؛ فرهنگ اصطلاحات معارف اسلامی، ص ۲۴.

^{۲۳} مکنی، محمد بن احمد بن محمد بن رشد؛ تفسیر مابعد الطبیعه ارسطو، ص ۱۶۷۸.

^{۲۴} جوادی عاملی، عبدالله؛ تفسیر انسان به انسان، ص ۱۶.

^{۲۵} همو، ص ۱۵۰-۱۵۲.